Т.А. Мельничук

МОВНА СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.)

Однією із найголовніших ознак кожної нації є мова. Співвідношення національності та мови є одним із головних показників характеру розвитку етномовних процесів у державі. У 1989 р. партійне керівництво Української РСР змушене було задовольнити вимоги української інтелігенції щодо державної мови. Хронологічні межі нашого дослідження збігаються із початком вирішення мовної ситуації в Україні на користь державної – української мови. Саме у цей рік депутатами Верховної Ради УРСР майже одноголосно ухвалено Закон "Про мови в Українській РСР" та поправку до Конституції. Закон закріпив за українською мовою статус державної і визначив функціонування та взаємодію інших мов на теренах України.

Метою нашої статті є характеристика мовної ситуації в сільській місцевості України впродовж останнього міжпереписного періоду 1989 – 2001 рр. Об'єктом виступає мова ситуація на селі в означений період.

Дослідження проблеми самоствердження української нації набуває особливої ваги саме сьогодні. Останні роки засвідчують появу багатьох праць з етнонаціональних проблем. М.М. Вівчарик та С.С. Падалка, критично осмислюючи загальноісторичний етнонаціональний процес у контексті державотворчого поступу українства, визначили основні завдання державної політики на сучасному етапі [1]. Автори навчального посібника М.М. Вівчарик та В.П. Капелюшний на багатому фактичному матеріалі переконливо доводять, що українська нація – це реальність, яку не потрібно заперечувати, з якою потрібно рахуватись, як з іншими самобутніми спільнотами [2]. Етнополітичні процеси в українському селі стали предметом дослідження докторської дисертації М.М. Вівчарика [3]. Етнонаціональні відносини в контексті нового буття аналізують також П.П. Панченко, В.І. Чмихова [4]. Наукові праці В.І. Наулка присвячені поглибленому вивченню ареалів розселення, поселенської структури, соціальних відмінностей етнічних груп за переписом 1989 р. Суттєво доповнено аналіз етнічних спільнот в регіональному, мовному, конфесійному аспектах [5, 46 – 49]. Етнонаціональна свідомість українців, причини та наслідки маргіналізму та сучасна мовна ситуація в Україні характеризується у монографії з української етнології В.М. Мазура [6]. Аналізуючи ситуацію двомовності в Україні, вчений дійшов висновку про те, що "вживання двох мов у масовій комунікації завжди є надлишковим, кожне суспільство стихійно тяжіє до одномовності. Міжособистісне спілкування різними мовами, навіть у випадках комунікації білінгвів, ускладнює або цілком виключає порозуміння. Тому двомовність спричинює витіснення із сфер комунікації тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції" [6, 173]. Проблемі маргіналів та маргіналізації в радянському суспільстві, в тому числі і в сільській місцевості, присвятив свої роботи Є.Н. Стариков [7, 142 – 143], визначивши, що поняття маргіналізації включає в себе декілька показників, основними серед яких є втрата об'єктивної належності індивідуума до конкретної спільності без подальшого входження в іншу спільність.

Результати перепису 1989 р. репрезентували значні регіональні відмінності у поширенні різних мов серед етнічних груп України. Найбільш русифікованими були східні та південні регіони. Крім того, в етнічно змішаних регіонах мали місце явища двомовності та багатомовності. Як свідчить аналіз статистичних матеріалів, російська мова була другою після мови своєї національності, на що вказали сільські жителі при переписі населення. Незважаючи на проголошення закону 1989 р., у цьому ж році, у селах, як і в містах, вживалося багато заходів, спрямованих на поширення вживання російської мови. Розробкою денаціоналізації українського етносу займалися партійні та державні органи, а безпосередніми виконавцями політики русифікації залишалися засоби масової інформації, періодичні видання, середні та вищі навчальні заклади.

"Есть мнения, что введение государственных языков является отступлением от ленинских норм национальной политики. Огосударствление национальных языков рождает неравенство. Высказывается необходимость закрепить законодательным актом статус русского языка в качестве официального языка межнационального общения," – йдеться у записці до проекту платформи КПРС "Национальная политика в современных условиях" Донецького обласного комітету компартії України від 29 серпня 1989 р. [8, 45].

У результаті схожої політики у різних регіонах України російською мовою, згідно з опитуванням, на 1989 р. вільно володіли 8,5 із 17,1 млн. селян. Російська мова широко впроваджувалася у школах. У цілому по республіці у 1989 р. 50,5% учнів вивчали в школах російську мову і лише 49,3% – українську.

Рідна мова найбільш чисельних національностей сільського населення України у 1989 р. [9, 64; 10, 4].

		У тому числі вважають рідною мовою		
Національність	Мову своєї національності	Мову не своєї національності		
		Українську	Російську	Інші мови
Рік	1989	1989	1989	1989
Всього	96,4	7,5	2,6	0,3
У тому числі				
Українці	98,0	-	2,0	0,0
Росіяни	95,7	4,2	-	0,1
Євреї	21,1	19,0	58,7	1,2
Білоруси	45,5	24,1	30,1	0,1
Молдавани	89,9	5,5	5,0	0,3
Болгари	88,5	1,8	9,1	0,6
Поляки	12,7	81,1	5,7	0,5
Угорці	98,4	1,1	0,5	0,0
Румуни	61,9	8,2	0,8	29,1
Греки	28,2	3,3	68,2	0,3
Татари	63,6	4,3	31,5	0,6
Вірмени	67,2	7,2	24,6	1,0
Цигани	47,5	12,9	6,9	32,7
Кримські татари	92,5	0,2	2,9	4,4

За результатами перепису 2001 р., понад 85% населення України рідною мовою визнали мову своєї національності. Цей показник домінував у всіх, без винятку, регіонах України. Більшість осіб, що визнали рідною мовою мову своєї національності, є корінними українцями. Вона переважала у більшості регіонів і коливалася від 71,6% в Одеській області до 99,9% у Тернопільській. Винятком із цього переліку були лише Луганська, Донецька області та Автономна Республіка Крим.

Мову своєї національності у ролі рідної мови найбільше назвали угорці (95,4%), кримські татари (92,0%), румуни (91,7%), гагаузи (71,5%), молдовани (70,0%), болгари (64,1%), тобто представники тих національностей, які живуть серед корінного сільського населення України великими самостійними групами, хоч і серед них (крім румун) відбулося незначне зменшення цього показника проти рівня 1989 р. Найменша частка осіб, які рідною мовою назвали мову своєї національності, серед євреїв (3,1%), греків (6,4%), німців (12,2%), поляків (12,9%), білорусів (19,8%), татар (35,1%), грузинів (36,7%).

За даними перепису 2001 р. серед селян 96% рідною мовою назвали мову своєї національності. Серед українців питома вага осіб, які рідною мовою вважають мову своєї національності, зберігається високою і становить у сільській місцевості 97,3%, а в містах – 78,1%. Крім мови своєї національності, серед населення України більшого поширення у ролі рідної набуває українська мова. Загалом, як показав перепис, українську мову вважають рідною 67,5% (32,6 мільйона) жителів країни, що на 2,8 відсоткових пункти більше, ніж у 1989 р., а серед представників некорінної національності цей показник зріс на 2,5%. Навіть серед осіб російської національності, 95,9% яких вважають рідною російську мову, чисельність осіб, які назвали українську мову рідною, зросла у міжпереписний період з 1,6% до 3,9%.

Природно, що кількість осіб, які вільно володіють українською мовою, вища серед сільського населення (92,7%), ніж серед міського (85,4%). Це зумовлено більш різноманітним національним складом міських поселень та політикою русифікації. За даними перепису кількість осіб некорінної національності серед сільського населення складає 13,0%, тоді як серед міського – 26,7%. За даними перепису 2001 р., помітно зменшилася кількість осіб у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях, що назвали рідною мовою російську: до 19-29% проти 53-63% у 1989 р. У Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій і Волинській областях російською мовою вільно володіє менше половини всього населення, а у Рівненській – 35,3%. За даними перепису 1989 р. ці показники становили відповідно: 64-66% і 63,6%. Регіонами з найвищим рівнем вільного володіння російською мовою залишаються протягом усього досліджуваного періоду Автономна Республіка Крим, Донецька, Луганська, Запорізька, Харківська, Одеська, Миколаївська та Херсонська області.

Крім того, переписом зафіксовані прояви фактичної двомовності населення, тобто явище білінгвізму, що характеризується зменшенням на заході країни, натомість розвивається на сході і півдні на користь державної мови. Помітні темпи зростання кількості українців із російською мовою у ролі рідної в останній міжпереписний період (1989 – 2001 рр.) у південних та східних регіонах. Це прояв існуючої фактичної двомовності населення вказаних регіонів.

На селі, особливо в місцях компактного проживання людей різних національностей, нагромадилося чимало проблем, пов'язаних із розвитком мови. Наприклад, у 1989 р. на Україні проживали 294 тис. молдаван і румунів (переважно в Чернівецькій, Закарпатській та Одеській областях). На Буковині працювали 84 молдавські школи, де навчалося майже 22 тис. учнів (та ще 4 двовомовні). Найбільше таких закладів у селах Глибоцького, Новоселицького, Сторожинецького районів, де молдавське населення становить до 80%. В Одеській області функціонує 14 молдавських шкіл та 5 двомовних, у Закарпатській – 10 двомовних [11, 15].

Загалом аналіз динаміки національного складу сільського населення України дає підстави зробити висновки, що міжнаціональні процеси, які тривали в українському селі, вказують на те, що ці явища не існують самі по собі, вони пов'язані з соціально-економічними, демографічними, культурно-освітніми факторами. Процеси асиміляції торкнулися менше українського села, ніж міста, за винятком промислово розвинутих південно-східних областей – Донецької, Луганської, Дніпропетровської.

У складі сільського населення України протягом 1989 – 2001 рр. відбулися позитивні зміни на користь збільшення частки українців у структурі національного складу населення. Зросла кількість сільського населення, що визнає українську мову рідною.

Етнонаціональні відносини в українському селі, так як і в Україні в цілому, впродовж досліджуваного періоду визначаються регіональними особливостями. Кожному із регіонів України притаманний власний рівень національної свідомості. Хоча національне та мовні питання у сільській місцевості є менш суттєвими. Селян в першу чергу турбує соціально-економічний розвиток держави. Особливостями етнодемографічних процесів у міжпереписний період стало те, що вони відбувалися в умовах швидкого зростання депопуляції сільського населення.

1. *Вівчарик М., Падалка С. Україна в етнонаціональному вимірі. – К., 1999.*
2. *Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навчальний посібник. – К., 2003.*
3. *Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі. Автореф. … дис. д-ра політ. наук. – К., 1994.*
4. *Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В. І. Українська нація: шлях до самовизначення – К., 2001.*
5. *Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001.*
6. *Мазур В. М. Національно-мовне питання в Україні (1991 – 2001 рр.). – Вінниця, 2003.*
7. *Стариков Е. Н. Маргиналы и маргинальность в советском обществе // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – №4.*
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2661.*
9. *Національний склад населення України. Частина І. Міністерство статистики України. – К., 1991.*
10. *Народы СССР. Национальный состав. Украинская ССР. По данным переписи 1989 г. // Союз. – 1990. - № 39 (сентябрь).*
11. *Хвіст В. О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України. Українознавчий аспект. – Дис. к. і. н. – К., 2003*